

ОФІЦІЯЛЬНА РОСІЙСЬКА КРИТИКА НА ШЕВЧЕНКА З 1865 Р.

Мені пощастило дістати до рук дуже цікавий офіційний документ із доби повороту Росії на старий шлях і початку реакції по „епосі великих реформ“. Документ сей — то досить груба, на 296 сторін іл 8^о книга, з титулом: „Собрание матеріаловъ о направленіи различныхъ отраслей русской словесности за послѣднее десятилѣтіе и отечественной журналистики за 1863 и 1864 г. С.-Петербургъ, 1865.“ Над титулом в горі напис: „секретно“, а по другий бік заголовної картки: „Напечатано по распоряженію Министра Внутреннихъ Дѣлъ“ і „печатано въ типографіи министерства внутреннихъ дѣлъ.“ Офіційне походженне книги, як бачимо, документально засвідчено отсими авторітетними приписками, але розгорнувши її, читаємо не що иньше як... літературну критику; мало того, між авторами, яких тут критиковано, знаходимо і нашого Шевченка. Метаморфоза з міністерством внутрішніх справ занадто чудна й несподівана!... Щоб зрозуміти ту дивовижну річ, як і для чого міністерство внутрішніх справ передягло ся в убрание літературного критика, що так не личить сій зовсім в иньших сферах діяльності компетентній інституції, треба оповісти історію книги перше, ніж до її змісту обернути ся. Історія цікава не менш від самого змісту.

Треба пам'ятати, що до 1862 р. зброя до запоморочення й затемнення голов — цензура — була в Росії цілковито під рукою міністра народньої просвіти, — факт сам по собі прикрий, але в Росії нікого він не дивує, бо відомо, що се міністерство раз-у-раз належало до найреакційніших. Р. 1862 стала ся відміна: 10 марця видано царський указ, яким функції цензурного

догляду над літературою поділено між двома міністерствами — народньої просвіти і внутрішніх справ. Се був перший ступінь до того, щоб передати цензуру зовсім до рук міністрови внутрішніх справ, а ним тоді був Валуєв, записаний на сторінках і нашої історії як автор першого указу (р. 1863) проти українського слова. Допавшись до „команди над літературою“, але до якого часу тільки частково, Валуєв сим останнім був вельми незадоволений; перспектива поділу „команди“ над літературою з міністром народньої освіти була йому не до вподоби, він бажав усю справу догляду над літературою прибрати до власних рук і царювати тут неподільно. Отже насамперед усунути свого тимчасового спільника Головніна, що теж у нашій історії відомий як оборонець прав української мови проти заходів Валуєва. На підставі особистих відносин розпочала ся боротьба між двома спільниками, хоч вони властиво були однодумцями. І Валуєв, типовий російський бюрократ, прихильник законности на словах і компромісів у душі, що вмів поводити ся хамелеоном, служити і нашим і вашим і скрізь шукати насамперед власної вигоди, і Головнін, що на словах як на цимбалах грав ліберальні п'єси, а потай видавав обмеження та кари на літературу — обидва сі достойні бюрократи були однаково реакціонерами. В справі цензурній обидва одного бажали — цілковитого поневолення літератури, але особисті відносини поставили сих справжніх спільників та однодумців одного навпроти другого, як ворогів та антагоністів. Антагонізм між двома міністрами і був справжнім батьком згаданої книжки, повернувши міністерство внутрішніх справ на амплої літературного критика.

Щоб допекти Головнінови, бо все-таки він поки що був старшим над цензурою, Валуєв почав доводити до царя про кожний випадок, який, здавало ся йому, свідчив, що літературу „розпущено“, а цензура не доглядаєть ся гаразд. Виправдуючи насамперед себе самого проти закидів про недбальство цензури, Головнін навпаки виставляв цареві „благодямѣренность“ літератури та журналістики. Одвертаючи від себе докори за літературу, Головнін напав на спасенну думку подавати цареві коротенькі періодичні огляди літературного руху в Росії. Автором згаданих оглядів був „чиновникъ особыхъ порученій“ у Головніна, граф П. И. Капніст. Коли таких оглядів зібралось чимало, їх видруковано книжкою (не для приватного вжитку, певна річ) під довгим заголовком: „Краткое обозрѣніе направленія періодическихъ изданій и газетъ и отзывовъ ихъ по важнѣйшимъ правитель-

ственнымъ и другимъ вопросамъ за 1862 годъ.* Та незабаром Капніст перейшов на таку саму посаду „чиновника особыхъ порученій“ до Валуєва і сей знаючи „літературну“ вдачу нового поплічника з його праці у Головніна, обернувся до тієї-ж спасенної думки й доручив Капністови скласти огляд літератури за р. 1863. В огляді Капніст найбільше мав підкреслити неминучу потребу того, щоб догляд над літературою віддано до рук міністрови внутрішніх справ, бо міністер просвіти не може з тим ділом справити ся. Служити особам, а не ділові й робити усе, чого потрібно старшим — се засада кожного „порядного“ урядовця. А буди таким, Капніст не завагав ся під рукою Валуєва писати проти колишнього свого начальника — Головніна, тай проти самого себе, як автора Головнінових оглядів. Але далекоглядний Валуєв не обмежив ся на періодичних оглядах літературного руху, як се робив його антагоніст; він глянув на справу ширше і практичніше, вигадавши для цензорів такий, мовляв би то, „курс російської словесности“, до якого-б вони заглядали, розливаючи моря червоного атраменту. Книжка, що про неї мова мовить ся, й мала бути тим „курсом“ на науку цензорам — як їм відносити ся до всяких напрямів літературних та окремих письменників. Капністови належить тут огляд ліричної поезії (значить — і оцінка Шевченка), прозового письменства, а також по часті і періодичних видань за р. 1863—64; останній „за недосужністю і ділами по должности“, як каже Тетерваковський-Возний, по-просту передруковано із згаданих „обзорів“, що подавав Головнін цареві!...¹⁾

Таким от способом, на швидку, і складено офіціальну критику, справжній продукт бюрократичної творчости в літературі, писаний дубовим стилем петербурських канцелярій. Мета критики — кайдани на кращу, поступовійшу літературу — ясно виступає в передмові, що належить чи не самому Валуєву. Офіціальний критик виступає щирим прихильником так званої „чистої штуки“, і в передмові починає з крокодилячої сльози над тим, що „оставя путь свободнаго (се під цензурою Миколи І!) розвитку, литература наша значительно отклонилась въ не свойственную (!) ей среду одностороннаго служения временнымъ политическимъ, гражданскимъ и общественнымъ вопросамъ“ (стор. І), а тим часом ніби

¹⁾ Історію відносин між Валуєвим та Головніним розповів д. М. Лемке в цікавій книжці „Эпоха цензурныхъ реформъ 1859—1865 годовъ“. У С.-Петербурзі, 1904.; тут наведено й частину офіціальної критики про Шевченка

то „истинная среда изящнаго можетъ развиваться совершенно свободно помимо преходящихъ явленій жизни“ (II). Згадане збоченне літератури на стежку погибельну „служенія временнымъ etc. вопросамъ“ автор передмови поясняє найбільше впливом російської критики (Белінського, Чернишевського та Добролюбова), що ширила невідповідний ніби то погляд на літературу й наvertsала її до протесту проти уряду та агітації соціалізму й комунізму. Зазначивши і підкресливши „неблагонадежность“ цілої літератури, офіційльний критик на науку цензорам кінчав так: „Знаніе главныхъ направленій, существующихъ въ литературѣ и разумѣніе тыхъ цѣлей, которымъ служатъ наиболѣе вліятельные писатели(.) можетъ нерѣдко содѣйствовать къ (sic!) вѣрному взгляду на новое литературное произведеніе, къ справедливому заключенію о немъ и даже къ правильному примѣненію относительно его того или другого цензурнаго постановленія“ (V—VI). Останнє, певна річ, треба розуміти як певну інструкцію цензорам: *saveant consules!*

Поминувши усі викрути канцелярського пера що до „натуральной школы“ и „свободнаго искусства“, я оберну ся просто до оцінки Шевченка. Його залучено до гурту поетів, „предметы пѣснопѣній которыхъ суть по преимуществу народъ и разные общественные вопросы“ й поставлено зараз за славянофілами. Ось як схарактеризовано Шевченка.

„Вслѣдъ за поэтами-славянофілами должно упомянуть еще лирика, котораго такъ-называемые нынѣшніе¹⁾ украинофилы считаютъ (хотя совсѣмъ несправедливо) истолкователемъ ихъ стремленій. Собраніе стихотвореній Т. Шевченко явилось въ печати подъ общимъ заглавіемъ Кобзарь еще въ 1842²⁾ году и извѣстность его какъ прекраснаго лирическаго поэта упрочилась гораздо прежде, чѣмъ заявилъ себя кружокъ украинофиловъ въ новомъ смыслѣ этого слова. Дѣло въ томъ, что собственно-украинофилы всегда существовали въ Малороссіи; но они имѣли совершенно не тотъ характеръ и не тѣ цѣли, какими отличаются нынѣшніе новые украинофилы, средоточіе которыхъ въ теченіе всего минувшаго десятилѣтія было въ С.-Петербургѣ, гдѣ издавался и журналъ ихъ Основа. Настоящіе, коренные, малороссійскіе украинофилы, представители которыхъ суть Основьяненко (Квитка), Гоголь и Шевченко (исключая весьма немногихъ (sic) изъ его произведеній), — извѣстны страстной, поэтической любовью къ своей родинѣ и ея природѣ, дѣтской и безпредѣльной преданностью къ ея старинѣ, къ ея пѣснямъ и богатимъ по

¹⁾ Курсив скрізь належить авторови оцінки.

²⁾ Очевидна помилка, бо р. 1840.

фантазіі преданіянь; грустнимъ и глубокимъ сознаниємъ, что невыгодныя во всѣхъ отношеніяхъ этнографическія (?) условія Малороссіи были причиною ея несчастной исторіи и исключаютъ всякую возможность самостоятельной политической для нея роли въ будущемъ. Это сознание у коренныхъ українофиловъ тѣмъ прочнѣе и основательнѣе, что народъ въ Малороссіи рѣшительно чуждъ всякой тѣни стремленія къ политической самостоятельности; идея „блгого Царя“ окончательно заглушила въ немъ вліяніе „гетьманщины“, и если въ массахъ можно было замѣчать по временамъ недовольство, то это никакъ не было выраженіе какихъ-либо политическихъ тенденцій, но послѣдствіе непривычки къ упраздненному нынѣ крѣпостному праву, которое было введено въ Малороссіи только при Императрицѣ Екатерицѣ II-ой. Нерѣдко, въ этомъ же недовольствѣ, которое нѣкоторые принимаютъ совершенно ошибочно за тенденціи къ сепаративу, выражается простое сожалѣніе и сознание, что экономическое процвѣтаніе въ этомъ широ надѣленномъ природою краѣ, — стѣснено и поставлено въ самыя невыгодныя условія. Со времени народніи, написанной Котляревскимъ на Энеиду, въ Малороссіи всѣ (?) смотрѣли на попытки писать на южно-русскомъ нарѣчій какъ на шутку, (!) или какъ на слѣдствіе незнанія (!) авторомъ великорусскаго языка. Лучшее произведеніе Основьяненко — Панъ Холявскій написано по русски, Гребенка и Гоголь тоже писали по русски. Шевченко писалъ на южно-русскомъ нарѣчій; но записные українофилы, какъ всенные такъ и новые утверждаютъ (?), что Шевченко владѣлъ южно-русскимъ нарѣчіемъ слабо(?!). Какъ-бы-то ни было, но если взять всю совокупность произведеній Шевченки, то окажется, что его дѣятельность вполне соответствуетъ идеаламъ коренныхъ, а не новыхъ українофиловъ. То у него являются превосходныя воспроизведенія поэтической природы Украйны и образцы чисто народнаго міросозерцанія; такова на-примѣръ вошедшая въ собраніе его стихотвореній (Кобзарь) баллада — Топбля, начинающая ся прелестными стихами:

По дуброви витерь віе,
 Гуляе по пблю
 Край дорбги гнѣ топблю
 До самбо дблу:
 Стангъ высбкій, лысть широкій,
 Нѣ-шо зеленіе? и проч.

То въ стихотвореніяхъ Шевченки оживаетъ старая, несчастная исторія Малороссіи съ ея преданіями, проникнутыми мелодіей южныхъ пѣсень, страстнымъ народнымъ пафосомъ, съ плачемъ о бѣдственныхъ этнографическихъ (sic) условіяхъ страны, съ дикою и геройскою ненавистью къ полякамъ-притѣснителямъ, которая и до нынѣ живетъ въ народѣ, съ злобой противъ панбвъ-угнетателей, а подъ часъ и съ широкимъ козацкимъ раз-

гулошъ. Таковá поэма Наймычка (Работница), Гайдамаки, Гонта въ Ушани (sic) и многія другія стихотворенія. Что-же касается до новыхъ українофиловъ, которые существенно отличаются отъ коренныхъ сепаратистическихки мечтами и которые не имѣють никакого вліянія на массы населенія въ Малороссіи, то, не смотря на всѣ усилія ихъ провозгласить Шевченка послѣдователемъ ихъ стремленій, — произведенія Шевченки рѣшительно не имѣють этого направленія. Такихъ произведеній, какъ Кавказъ, Роскопана (sic) могила и проч. у Шевченка очень мало, ихъ можно, что называется, по пальцамъ перечесть и притомъ въ нихъ совершенно нѣтъ сепаратистическихъ тенденцій (которыя суть главный признакъ новыхъ українофиловъ), но они проникнуты совершенно тѣмъ же направленіемъ, какъ Ода на вольность, Кинжалъ и другіи піесы Пушкина, котораго конечно никто не заподозрилъ-бы въ сочувствіи нашимъ сепаратистамъ. Правда, если-бы Шевченко жилъ долѣе, то, какъ знать, быть можетъ подъ вліяніемъ нѣкоторыхъ новѣйшихъ безобразныхъ (?) явленій нашей общественной жизни онъ и увлекся-бы эфемерными стремленіями новыхъ українофиловъ (которыхъ нельзя не признать во многихъ отношеніяхъ близорукими врагами своей родины); но судьбѣ утдно было, чтобы лучшій украинскій лирикъ остался, по своей литературной дѣятельности, кореннымъ, старымъ українофиломъ въ возвышенномъ и благороднѣйшемъ смыслѣ этого слова“ (стор. 74—77).

Поминувши все, що тут офіційальний критик понаплутував, не можна не завважити одного: се-ж правдива апольогія Шевченка! Капніст видимо його обороняє й когось силкуєть ся упевнити, що Шевченко — найневинніший чоловік із цензурного погляду, щось ніби російський Фет: описував, мовляв, природу, ненависть Поляків, а коли й написав „Кавказ“ та иньше, то се вийшло мало не помилкою. Соціального боку Шевченкової поезії не зачеплено цілком, на протест проти політичної неволі тільки легеньким натяком критик одгукував ся і замість того тягне Шевченка силоміць в одну компанію з Гоголем і тими „коренними українофилами“, льояльність яких годі взяти під сумнів. Апольогетичний характер наведеної критики стане ще яснійший, коли її порівняти з оцінкою російських поетів — причіпливою, уїдливою, чисто поліцейською. Чим же провинуватив ся наш Кобзар, що доля наслала на його такого непевного оборонця? Яка причина сприяла лагідности „чиновника особыхъ порученій“ гр. Капніста?

Д. Лемке, про якого книжку я згадував уже, поясняє сю несподіванку тим, що Капніст був сам Українець із роду й любив дзвінку, соковиту мову своїх земляків, і що поет у йому

(Капніст і сам писав вірші), мовляв, переважив у цьому разі урядовця. Останнє мені здається мало правдивим: адже-ж нахил до поезії не завадив Капністови з чисто поліцейською уїдливістю стежити за кращими російськими поетами й оцінювати їх твори виключно з погляду так званої „благонадежности“, а тільки українському поетови даровано з цього погляду деяку пільгу. Се справді наводить на думку про родові українські традиції, що примусили російського урядовця взяти в оборону українського кобзаря, — тим більш, що до тих традицій рід Капністів безперечно, як зараз побачимо, нахилив ся.

Факт певний, що українське родовите панство в старовину дуже не спочувало централістичним заходам російського уряду що до України і в глибині душі ховало виразні автономічні тенденції. Ми знаємо, що ці тенденції виявлялися насамперед у літературі (знаменитий памфлет — „Історія Руссов“); підносили ся іноді до певного рода національних демонстрацій в досить „необережних“ з погляду російської льояльності вчинках. Історія записала один із таких вчинків. Р. 1791 до Берліна заїхав представник українського панства і в розмові з пруським міністром Герцбергом ознаймив, що земляки його, доведені до розпуки тиранією російського уряду, послали його запитати, чи не стануть до помочі Україні Пруси, як що вона спробує скинути з себе російське ярмо? Герцберг од певної відповіді ухилив ся й поміркувавши порадив королеви, аби той не звязував себе обіцянками; емісар мусів покинути Берлін, нічого не досягнувши.¹⁾ Дуже цікаво нам тепер буде довідати ся, що тим сміливим емісаром був не хто иньший, як гр. Василь Капніст, — той самий Капніст, що придбав опісля славу визначного російського письменника комедією „Ябеда“, „Одою на рабство“, „Одою на истребление въ Россіи званія раба“ та ин. Цікаво дуже й те, що згадані зараз „оди“ написано як раз із приводу подій на Україні: тоді саме російський уряд виковував кріпацькі кайдани для українського народу. „Чиновник особых порученій“ у Головніна й Валуєва був онуком того емісара, таким чином фактично виходить, що в роді Капністів національно українські традиції були, що під урядницьким уніформом і „цинковими гудзиками“ онука справді могла тліти слабенька іскра тієї любови до рідного краю, що колись попроварила діда до Берліна шукати оборони й заступництва од російської „тиранії“...

¹⁾ Проф. М. Грушевській: Очеркъ історіи украинскаго народа. СПб. Стор. 314 і 339.

Певна річ, що іскра та занадто вже була слабенька й ледви чи свідомо самому її носителеви, бо чудово могла мирити ся з становищем душителя літератури взагалі й української з'особна. І з сього погляду апольогія Шевченка творить подію надзвичайно характеристичну. Читаючи Капністові викрути, поділ на „коренних українофілів“ та „нынїшніх“ або нових, ви дуже ясно бачите за сими викрутами обличчє того типу, досить широко розповсюдненого серед Українців із роду, який можна назвати, — та й сам він до себе сю назву охоче прикладає, — „тоже - малороссом“. „Тоже - малоросс“ так само як і „коренный українофил“ Капністів любить — або бодай голосно говорить, що любить — природу України, вишневі садочки, співи соловейків, національні страви і горілку, національні співи й танці, і так само відхрещуєть ся від яких-будь глибших проявів діяльної любови до українського народу. Таким „тоже-малороссом“ безперечно був і сам Капніст і пишучи апольогію Шевченка, кажучи, що діяльність його „вполнѣ соотвѣствует“ идеалам „коренныхъ, а не новыхъ українофиловъ“, він у першій лінії обороняв — себе самого й людей такого-ж самого типу. Инакше годі зрозуміти те, що він заплющив очи на соціально-політичний бік Шевченкової поезії й вицїдив із неї тільки те, що йому, „тоже - малороссу“, до смаку припадало. Адже-ж Капніст знає, що між творами Шевченка є такі, як „Кавказ“ та „Розрита Могила“; певне й те не було йому тайно, що Шевченко належав до гурту „Основи“, яку видавали в усякім разі не „коренные“, любі Капністови, „українофили“, — і проте лаючи той гурт і „близорукими врагами своей родини“, і сепаратистами, він пильно відгорожує від його Шевченка, затягаючи його силоміць у компанію „тоже - малороссов“, себто — у свою власну.

Але як російська приповідка каже „и хочется, и кажется“ : кожний „тоже - малоросс“ насамперед органічно хорує на заячий дух і найбільш боїть ся, аби його не обвинувачено в якому-небудь „фільстві“. Критик від міністерства внутрішніх справ не міг, певна річ, не знати, що принципал його, сам Валуєв, ненавидить український рух; до того-ж і Шевченко, хоч і як його убілено патентом „коренного малороссійскаго (!) українофила“, був усе-таки Шевченком, перетерпів за віщось там заслання і в один чудовий день порядно міг скомпромітувати перед начальством чесну компанію льяольних „тоже-малороссов“. Треба було отже забезпечити себе від усяких закидів про спочутте

„українофільству“, треба було знайти вилазку, щоб нею умкнути коли б критичний „рапорт“ принципалови не сподобав ся, або за Шевченком викрито було щось не вельми „благонадежное“. Урядовець не був би урядовцем і „тоже-малоросс“ не мав би заячого духу, як би не покинув собі такої вилазки „про всяк случай“, і Капніст се робить, хоч не дуже то зручно. Ми бачили, що він, аби тільки згадав про „нынѣшнихъ или новыхъ українофиловъ“, то вже не промине їх, не пришивши якої-небудь квітки-догани. Мало того, — затягаючи Шевченка до своєї компанії, „хитрий малоросс“ на прикінці пустив таки злегенька між иньшим натяк, що хто зна, чи й Шевченко не пристав би до „эфемерныхъ стремлений новыхъ українофиловъ“, як би пожив довше, але „судьбѣ угодно было“ і т. д.

Коли епізод той відбувався, „судьбѣ угодно было“, щоб Шевченко вже спав вічним сном у могилі; українському кобзареві байдуже було про ту операцію, яку з його іменем виробляла съвятотатська рука урядового хамелеона і „тоже-малоросса“. Але живе було діло Шевченкове, живі були ті, хто коло того діла працювали, і тому живому ділові й тим живим працівникам не була байдужною ся справа, бо практично можна думати, операцію перенесено на їх. Не забудьмо, що в своїому „критичному рапорті“ начальству Капніст підморгує саме на тодішніх заступників Шевченкової ідеї; не забудьмо також і того, що „рапорт“ сей разом мав служити кермою й для цензури. Ми не маємо зараз безпосередніх фактичних даних, що показували б вплив на українську літературу того підморгування, але з певністю можемо гадати, що бодай в перші часи Валуєвський „курс літератури“ мусів бути для цензорів обовязковим, — вони повинні були зазирати до його й ним кермувати ся в своїх операціях над літературним організмом у Росії. А зазираючи, вони між иньшим натрапляли там і на кваліфікацію Українців як сепаратистів та „близорукихъ враговъ своей родини“. А натрапляючи не могли певно на те не реагувати. А реагуючи, мусіли вживати червоного атраменту, аби тих ворогів винищувати... Такою видаєть ся мені льогічна консеквенція, що виникає з переказаного епізоду, де дієвою особою був Капніст. Хто знає, чи не зазначив на довгі часи сей „тоже-малоросс“ тієї позиції, на яку цензура зараз стала що до українського слова, і чи антракт 1863—1872 років не був хоч по часті наслідком офіційної апольогії Шевченка?...

Сергій Єфремов.